

1939 İngiliz-Fransız-Türk Antlaşması'na Dair Dikkatlerden Kaçan Bir Gerçek: Özel Anlaşma'da Yer Alan 'Erteleyici Madde'nin Kaldırılması

Murat AYDOĞDU

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü

Bu makaleye atıf için: Murat Aydoğdu, "1939 İngiliz-Fransız-Türk Antlaşması'na Dair Dikkatlerden Kaçan Bir Gerçek: Özel Anlaşma'da Yer Alan 'Erteleyici Madde'nin Kaldırılması", *Uluslararası İlişkiler*, Çevrimiçi Erken Yayım, s. 1-18, DOI: 10.33458/uidergisi.1134149

Makaleye Erişim için: <https://doi.org/10.33458/uidergisi.1134149>

Makale Gönderim: 28 Aralık 2021

Son Düzeltme: 16 Haziran 2022

İnternet Yayım: 22 Haziran 2022

**Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler
E-posta: uidergisi@gmail.com**

Bu makalenin tüm hakları *Uluslararası İlişkiler Konseyi (UİK) Derneği*'ne aittir. Önceden yazılı izin almadan hiçbir iletişim, kopyalama ya da yayım sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik amaçlı alıntılar bu kuralın dışındadır. Yazıda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

1939 İngiliz-Fransız-Türk Antlaşması'na Dair Dikkatlerden Kaçan Bir Gerçek: Özel Anlaşma'da Yer Alan 'Erteleyici Madde'nin Kaldırılması

Murat AYDOĞDU

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul.
E-Mail: murat.aydogdu@istanbul.edu.tr
Orcid: 0000-0001-6857-1211*

ÖZET

19 Ekim 1939 tarihli İngiliz-Fransız-Türk Karşılıklı Yardım Antlaşması'na ekli Özel Anlaşma'nın 6. maddesi, yine Özel Anlaşma'nın 2., 4. ve 5. maddelerinde tespit edilen silah ve krediler kendisine teslim edilmedikçe Türkiye'nin ittifak antlaşmasından doğan yükümlülüklerini yerine getirmeye zorlanamayacağını ifade ediyordu. İngiltere ve Fransa Türkiye'yi mutlaka kazanmak istedikleri bir ortamda bu Erteleyici Madde'nin antlaşmada yer almasını kabul ettiler ama hiç vakit kaybetmeden de kaldırılması için uğraş vermeye başladılar. Ne var ki Türkiye'nin Trakya cephesi için acilen istediği tanksavarları ve uçaksavarları vermeleri mümkün olmadı. İngilizler Erteleyici Madde'nin kaldırılmasından umutlarını kestiklerinde söz konusu maddenin aslında çok önemli olmadığına dair yeni bir yaklaşım geliştirdiler. Çok kısa bir süre içerisinde Türkiye ile İngiltere ve Fransa, ilki artan ekonomik ve güvenlik kaygıları sebebiyle, diğer ikisi de Türkiye'yi kaybetme riskini göze alamadıklarından bir uzlaşya gittiler. Türkiye'ye vaat edilen kredilerin kullanılmasına, Müttefiklerin Türkiye'den krom ve kuru meyve almayı kabul etmelerine karşılık Ankara Hükümeti de 26 Ocak 1940'ta Erteleyici Madde'nin artık hükümsüz olduğuna dair bir Bakanlar Kurulu kararı çıkardı. Bu gelişme Türk tarihçiler tarafından fark edilememiş ve bu durumun bir sonucu olarak da Türkiye'nin savaş dışı kalabilmek için sürekli müracaat ettiği 'yeterince teçhiz edilmediği' argümanının genel olarak (aslında artık var olmayan) bu maddeye dayandığı zannedilmiştir. Diğer yandan Ankara bu maddeyi, söz konusu silahların ancak küçük bir kısmını teslim almış olmasına ve kalan kısmın teslimi de kısa vadede mümkün olmamasına rağmen kaldırmıştır. Ankara'nın savaşla kendisi arasındaki çok önemli bir barikatı bu şekilde ortadan kaldırması, II. Dünya Savaşı'nın başlangıç safhasında Türkiye'nin izlediği dış politikayı yeniden gözden geçirmeyi gerektirecek denli önemli bir gelişmedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Balkanlar, Lord Halifax, II. Dünya Savaşı, Numan Menemencioglu

An Overlooked Fact About the 1939 Anglo-French-Turkish Treaty: Removal of the 'Suspensive Clause' in the Special Agreement

ABSTRACT

In the sixth article of Special Agreement which is annexed to Anglo-French-Turkish Treaty of Mutual Assistance dated 19 October 1939 it is expressed that Turkey cannot be forced to fulfill its obligations set down by the treaty, if the arms and credits that are committed by the second, fourth and fifth articles of the Special Agreement are not granted. As Britain and France wanted Turkey on Allied side, they accepted this Suspensive Clause to be laid down by the treaty but they immediately began to work on removing it. Yet the Allies couldn't supply Turkey the anti-tank and anti-aircraft weapons it requires for the front of Thrace. The British gave up such effort and embraced another approach that underrates the significance of said clause. Despite all, in a short span of time Turkey – whose economic and security concerns raised – and the Allied front – who could not risk losing Turkey – came to a mutual understanding. As it was agreed that the credits that were promised to Ankara would be given and that Allied countries would purchase chromium and dried fruit from Turkey, on 26 January 1940 Government of Turkey issued a cabinet decree announcing the Suspensive Clause abolished. However it appears Turkish historians have not recognized this development and consequently it has been considered that the argument Ankara put forward, in order to preserve its non-belligerent status, that Turkey is 'not adequately equipped', was based upon this (essentially non-existent) clause. On the other hand, Ankara abolished this clause even though it received only a small part of the arms that were promised, and delivery of the remaining part was not possible in the short term. The fact that Ankara thus removed such important barricade on its way to the war is a development crucial enough to revise the foreign policy Turkey followed at the beginning of World War II.

Keywords: Turkish Foreign Policy, Balkans, Lord Halifax, World War II, Numan Menemencioglu

Giriş

Mart 1939'da Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgal etmiş olması Türkiye'de rahatsızlık uyandırmış olsa da Alman saldırganlığı hala nispeten uzaktaki bir olguydu. Ancak Nisan ayında İtalyanların Arnavutluk'u işgal ederek burada hatırı sayılır bir yığınak yapması ve bu işgalin Berlin tarafından desteklenmesi endişeleri arttırdı. Türkiye'nin buna cevabı İngiltere ile Mayıs, Fransa ile Haziran aylarında imzaladığı deklarasyonlar oldu. Akdeniz'de bu üç devlete yönelebilecek bir saldırı karşısında işbirliğini öngören bu deklarasyonlar aynı zamanda müstakbel ittifak antlaşmasının da zeminini oluşturacaktı. Bu durum esasen Türkiye'nin kesin bir tercih yapmış olduğunu ortaya koyuyordu. Dış ticareti neredeyse bütünüyle Almanya'ya bağımlı olan Ankara¹ bu hamleyi Almanya ile ticari ilişkilerinin kopması ve bu ülkeyle siyasi gerilim yaşama pahasına yapmıştı.

Almanya'nın Türkiye'ye tepkisi sert oldu: 16 Ocak 1939 tarihli ve Türkiye'ye 150 milyon Reich Mark kredi verilmesini öngören anlaşmanın onaylanmamasına ve süresi 31 Ağustos 1939'da dolacak olan 25 Temmuz 1938 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın yenilenmesine dair görüşmelere şimdilik başlanmamasına karar verildi. Diğer yandan Türkiye'ye ağır silah verilmeyecekti ama Türkiye'den krom tedarigini sürdürmek adına daha önce siparişi verilmiş hafif silahlar gönderilecek, yeni sipariş ise alınmayacaktı. Buna karşılık Ankara Almanya'ya krom ihracatını azaltma ve yavaşlatma yoluna giderken Almanya Türkiye'ye askeri malzeme vermediği takdirde Türkiye'nin de Almanya'ya krom sevkiyatını durdurabileceği tehdidinde bulundu. Almanlar ise krom sevkiyatı olmadan ticari antlaşmanın yenilenmeyeceğini bildirdiler. Ayrıca Almanlar ticaret antlaşmasının yenilenmesi için geçerliliğini koruyan bütün silah sözleşmelerinin ve 16 Ocak 1939 tarihli kredi anlaşmasının iptalini önşart olarak ortaya koydular. Neticede ticaret anlaşması yenilenmedi ve Almanya'nın Polonya'ya saldırdığı 1 Eylül 1939 itibarıyla Almanya ile Türkiye arasındaki ticaret de durmuş olacaktı.² Hiç şüphesiz Ankara'nın beklentisi İngiltere ve Fransa'nın Almanya'nın boşluğunu doldurmasıydı.

23 Ağustos 1939'da Almanya ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan saldırmazlık paktı özellikle Avrupa'da tüm politik hesapları alt üst eden bir gelişme oldu. İngilizler ve Fransızlar bir süredir Almanya'ya karşı ortaklık kurmak için müzakerelerde buldukları Sovyetler Birliği'nin avuçlarının içinden kaydığını gördüler. Bu yeni durumda Hitler'in Batı'ya karşı bir sefere hazırlanma ihtimali artık çok daha yüksekti. Bu pakt başka soruları da akla getiriyordu: Almanya ve Sovyetler Birliği arasındaki uzlaşma görüldüğü kadarından mı ibaretti yoksa mesela nüfuz alanları belirlemeye yönelik gizli bir uzlaşma da mevcut olabilir miydi? Eğer böyleyse bu uzlaşmanın içeriği ne olabilirdi? Öte yandan İngiliz-Fransız cephesi için çok önemli bir soru da, bu paktın Türkiye'nin politik tutumu üzerindeki etkisinin ne olacağıydı. İngiltere ve Fransa ile bir ittifaka doğru yürürken, Sovyetler Birliği'nin de aynı cephede yer alacağını varsayan Türkiye Moskova'nın aldığı yeni pozisyon karşısında geri adım atacak mıydı? Bu sorunun cevabı çok önemliydi zira Doğu Akdeniz, Balkanlar ve Ortadoğu söz konusu olduğunda Türkiye'nin pozisyonu belirleyici olacaktı. Fakat Türkiye yönünü değiştirmede ve 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldıran Almanya'ya savaş ilan etmiş olmalarına rağmen İngiltere ve Fransa ile bir ittifak antlaşması imzaladı. Ancak bunu yaparken antlaşmaya iki önkoşul koydurmayı başardı. Birincisi Protokol 2'de yer alan ve Türkiye'nin, her halükarda onu Sovyetler Birliği ile silahlı bir çatışmaya

1 Hilal Karavar, "Ekonomik Diplomasi Perspektifinden II. Wilhelm ve Theodor Heuss'un Türkiye Ziyaretlerinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 18, No 72, 2021, s. 92.

2 Nuri Karakaş, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 25, Sayı 2, 2010, s. 453-454.

götürecek/götürebilecek bir eyleme zorlanamayacağı hükmüydü. İkincisi ise antlaşmaya ekli Özel Anlaşma'nın 6. maddesinde yer alan hükümdü. Bu hüküm antlaşmanın tamamen yürürlüğe girmesini İngiltere ve Fransa'nın yine Özel Anlaşma'nın 2., 4. ve 5. maddelerinde taahhüt ettikleri kredileri kullanılabilir hale getirmeleri ve Türkiye'nin Trakya sınırlarının muhtemel bir düşman taarruzuna karşı acilen etkili savunma yapılabilecek duruma getirilmesi şartına bağlıyordu.³

Söz konusu 6. madde Bakanlar Kurulu kararıyla 26 Ocak 1940'ta iptal edildi. Bu her açıdan son derece önemli bir karardı. Ne var ki II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası'nı ele alan eserlerde (İsmail Soysal'ın aşağıda ifade edilen bir cümlelik ve Bakanlar Kurulu kararından bahsetmeyen değinisi dışında) buna hiç değinilmedi. Durum bu olunca da Türkiye'nin son safhaya kadar savaş dışı kalabilmesinde (aslında artık hukuki işlevini kaybetmiş olan) 6. maddenin kullanışlı bir rol oynadığı kabul edildi. Doğal olarak da bu kararın II. Dünya Savaşı'nın başlangıç safhasında Türk Dış Politikası'nın gerçekte ne olduğu sorusunu cevaplandırabilme noktasında taşıdığı öneme girilmesi de zaten mümkün olmadı. Meselenin ele alınış biçimini II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası'na dair çalışmalar üzerinden kısaca şöyle özetleyebiliriz:

6. maddenin kaldırıldığına bir cümle ile de olsa değinen (bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla) tek Türk araştırmacı İsmail Soysal olmuştur: "İngiltere ve Fransa Türkiye Merkez Bankası'na 28 Ocak 1940 günü 15 milyon Sterlinlik 55 ton altını (1982 yılındaki değeri yaklaşık 750 milyon dolar) teslim edince, Dışişleri Bakanı, İngiliz ve Fransız Büyükelçilerine yolladığı mektuplarda, böylelikle Üçlü İttifakın tüm hükümlerinin uygulanmaya konulduğunu bildirmiştir."⁴ Ancak Soysal'ın yazdıkları bundan ibarettir ve bu kararın bir Bakanlar Kurulu kararı olduğuna değinmediği gibi anlamı üzerinde hiç durmamıştır. Soysal'ın kaynağı da anlaşılın yayına kendisinin hazırladığı Cevat Açıkalın'ın anılarıdır.⁵ Zehra Önder'in çalışmasında ittifak antlaşmasını müteakip İngilizlerin "erteleyici madde"yi (*suspensive clause*) yeniden görüşmeye açtıkları ve Türkiye'yi bundan vazgeçirmeye çalıştıkları ifade edilirken "suspensive clause" ifadesinin yanına açıklama olarak '(Rusya özel hükmü)' ibaresi konmuştur.⁶ Ancak bu açıklama meselenin tamamen yanlış anlaşıldığını göstermektedir. Bu dönemde İngilizlerin Türkleri vazgeçirmeye çalıştığı hüküm antlaşmaya ekli açık 2. protokolün konusu olan 'Sovyet çekincesi' değil, ileride görüleceği üzere Özel Anlaşma'nın 6. maddesinin konusu olan kredi ve silah yardımıyla ilgili 'Erteleyici Madde'di. Cemil Koçak da Önder'in çalışmasına atfen İngiltere'nin Sovyet çekincesini antlaşma metninden çıkarmak istemesine karşılık, Menemencioğlu'nun Türkiye'nin bunu ancak askeri bakımdan istediği ölçüde teçhiz edildiği takdirde kabul edebileceğini belirttiğini ifade eder.⁷ Dolayısıyla Koçak da İngilizlerin Menemencioğlu ile yürütülen müzakereler sırasında kaldırılmasını talep ettikleri erteleyici maddenin 'Sovyet çekincesi' olduğunu ifade etmekle aynı hatayı tekrarlamıştır. Selim Deringil ise 'erteleme maddesi' olarak bu hükme yüzeysel olarak değinir ama akıbetinden hiç bahsetmez.⁸ İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in çalışmasında ise genel bir hata tekrarlanmış, Özel Anlaşma'nın

3 19 Ekim 1939 tarihli Türkiye, İngiltere ve Fransa Arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması ve ekli Gizli Askeri Sözleşme ile Özel Anlaşma için bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s. 608-617.

4 İsmail Soysal, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", *Belleten*, Cilt 46, Sayı 182, 1982, s. 409.

5 Cevat Açıkalın, "Cevat Açıkalın'ın Anıları 2. Dünya Savaşı'nın İlk Yılları (1939-1941)", İsmail Soysal (der.), *Belleten*, Cilt 56, Sayı 217, 1992, s. 1034-1035.

6 Zehra Önder, *II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, çev. Leyla Uslu, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2010, s. 49.

7 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) I. Cilt*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 291.

8 Selim Deringil, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 87, 89-90.

6. maddesi (kitaptaki tanımlamayla “Türk ordusunun savaşa girmeden önce yeterli olarak teçhiz edilmiş olması” hükmü) Türkiye’nin savaş dışı kalmayı başarmasının en önemli sebeplerinden biri olarak gösterilmiştir. Eserde savaşın ilk yıllarında Türkiye’nin savaş dışı kalmak için 2 numaralı protokoldeki Sovyet çekincesini kullandığı, savaşın Rusya lehine dönmesinin ardından ise ikinci koşulu (yani Özel Anlaşma’nın 6. maddesini) kullandığı ileri sürülmüştür.⁹ Aynı şekilde Baskın Oran da savaşa katılması yönünde İngiltere ve Fransa’dan gelen baskılara karşı Türkiye’nin sürekli olarak kendisine yapılan silah yardımının yetersizliğini ileri sürerken, bunu Özel Anlaşma’nın 6. maddesine dayanarak yaptığını söylemekte ve bu maddeyi Türkiye’nin savaş dışında kalmasını sağlayan üç sağlam hukuksal gerekçeden biri olarak saymaktadır.¹⁰ Nezihe Selcen Korkmazcan’ın ‘İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Diplomasisi’ isimli eserinde de aynı hata mevcuttur. Korkmazcan “savaşın ilerleyen safhalarında Türkiye’nin çoğunlukla yaptığı, İttifak Antlaşması’nın ekindeki Özel Anlaşma’nın gereğinin tam olarak yerine getirilmediğini öne sürerek ya da antlaşmanın sonundaki protokole eklettiği Sovyet çekincesini hatırlatarak savaş dışında kalmaya çalışmak olmuştur” demektedir.¹¹ Aslında Korkmazcan 26 Ocak 1940 kararnameğine atıf yapmış fakat sadece müttefiklerin kredi taahhütlerini yerine getirdiklerine dair kısmını zikretmiştir.¹² Halbuki kararname metninin devamında Özel Anlaşma’nın 6. maddesinin yani Erteleyici Madde’nin kaldırıldığı ortaya konmaktadır ki esasen kararname de buna yöneliktir. Aynı şekilde Figen Atabey de Türkiye’nin savaş dışı pozisyonunu koruyabilmesinin antlaşmaya eklettiği askeri ve ekonomik yardım koşulları sayesinde mümkün olabildiğini söylemektedir.¹³

Bu çalışma Engelleyici Madde’nin hangi siyasal atmosferde antlaşmaya girebildiği, Müttefiklerin ve özellikle İngilizlerin meseleye bakış açısının ne olduğu, Ankara’nın bu maddeyi kaldırmayı nasıl ve niçin kabul ettiği sorularına, ağırlıklı olarak bu konuda halihazırda kullanabileceğimiz en doyurucu kaynaklardan biri olarak İngiliz kabine dosyalarını merkeze alarak cevap bulmaya çalışacaktır.

Erteleyici Madde’nin Antlaşmaya Girmesi ve Kaldırılmasına Yönelik İngiliz Çabaları

Almanya’nın Polonya’yı işgale başladığı ve buna karşılık İngiltere ve Fransa’nın da Almanya’ya savaş ilan etmiş olduğu bir ortamda yürütülen Türk-İngiliz-Fransız ittifak görüşmelerinde Ankara Hükümeti Protokol 2’de ifade edilecek olan Sovyet çekincesinin yanı sıra antlaşmaya bir ön şart daha konulmasını istedi. Buna göre “kendisine yeterince savaş malzemesi sağlanıncaya dek Türkiye antlaşmadan doğan yükümlülüklerini yerine getirmesi konusunda zorlanmamalıydı.”¹⁴ Bu İngilizler açısından her ne kadar moral bozucu bir gelişme olsa da gerek Başbakan Neville Chamberlain gerek Dışişleri Bakanı Lord Halifax İngiltere’nin mevcut şartlarda Türkiye ile acilen bir ittifak antlaşması imzalamasını zaruri buluyorlardı. Aralarında aldıkları karara binaen ve Savaş Kabinesi’ne danışmaksızın¹⁵ Halifax

9 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si I. Cilt*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 655-656.

10 Baskın Oran, “Savaş Kaosunda Türkiye: Görelî Özerklik 2: Dönemin Bilançosu”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt: 1 1919-1980*, Baskın Oran (der.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 394.

11 Nezihe Selcen Korkmazcan, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Diplomasisi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2018, s. 89.

12 Ibid., s. 94.

13 Figen Atabey, *1939 Türk-İngiliz Fransız İttifakı*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014, s. 123-124.

14 *The National Archives (TNA)*, Public Record Office (PRO), Cabinet (CAB) 65/1/24, 23 Eylül 1939.

15 Richard Charles Mee, *The Foreign Policy of The Chamberlain Wartime Administration, September 1939-May 1940*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Birmingham, University of Birmingham, School of Historical Studies, 1998, s. 181. <http://etheses.bham.ac.uk//id/eprint/635/>. (Erişim Tarihi 05.12.2021)

Ankara'daki büyükelçi Hughe Knatchbull Hugessen'e 17 Eylül 1939'da bir talimat gönderdi ve eğer Türkiye hemen bir siyasi anlaşma imzalayacak olursa kredi taleplerinin ve Erteleyici Madde'nin kabul edilmesini önereceğini bildirdi.¹⁶

Halifax 23 Eylül'de Savaş Kabinesi'ne durumu açıklarken "bu talepleri reddedildiği takdirde Türklerin antlaşmayı imzalamasının ancak ihtiyaç duydukları savaş malzemesi kendilerine ulaştırıldığına mümkün olabileceği" bilgisini edindiğini de ilave etti. Erteleyici Madde'nin uyandırdığı hayal kırıklığını yaşayan Savaş Kabinesi üyeleri Türkiye'nin 15 milyon Sterlin tutarındaki kredinin külçe altın olarak teslimine yönelik bir diğer talebini öğrendiklerinde infiale kapıldılar. Kabinenin meseleye bakış açısı şuydu:

"Eğer Türkler bu kadar çok altını kasalarına dolduracaklarsa herhalde bunun bir karşılığı olmalıydı. Ancak halihazırda ortada görülebilen tek karşılık bir erteleyici madde marifetiyle tamamen anlamsız hale gelebilecek bir antlaşmaydı. Yani Türklerle bakılırsa altınlar kendilerine koşulsuz teslim edilmeliydi. Bundan sonra da İngiliz askerleri tarafından acil ihtiyaç duyulduğu gerçeğine rağmen Türklerin büyük sayılarda savaş malzemesiyle donatılması gerekiyordu."¹⁷

Görünen o ki bu yeni talepler karşısında duyulan kızgınlık Savaş Kabinesi'nde Güneydoğu Polonya'ya yönelik Sovyet işgalini Türklerle acil bir ittifakın zaruretini ortadan kaldıracabilecek tarzda yorumlama eğilimi uyandırmıştı: "Belki de bu işgal Almanların Romanya'yı ani bir işgalini çok daha az olası hale getirmişti... Rus hamlesi belki de "Balkanlara dokunma!" anlamına gelecek şekilde yorumlanmalıydı". Buradan varılan sonuç altınların mukabil kazanımlar elde edilmeden önce Türklerle verilmemesiydi.¹⁸

Diğer yandan Ankara hükümeti, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu ittifak müzakereleri için Moskova'ya göndermiş durumdaydı ve Türkiye'nin pozisyonunu İngiltere aleyhine değiştirme ihtimali tedirginlik uyandırıyor. Halifax genel vaziyetin, Erteleyici Madde sebebiyle büyük ölçüde işlevsiz hale gelse bile, Türklerle hemen bir antlaşma yapmayı zorunlu kıldığı fikrini işledi:

"Bu antlaşma Türk işbirliğine dair belirli bir beklenti içermese bile en azından Türkiye'yi Almanların safında savaşır bulma ihtimaline karşı bir sigorta sağlayacaktı. 15 Milyon Sterlin altın ağır bir bedeldi ama Türk tarafsızlığı için ödenecek çok ağır bir bedel değildi. Bu yolu takip etmek şüphesiz ki büyük risklerin alınmasını gerektirecekti ama bunlar mevcut uluslararası vaziyet göz önüne alındığında savunulabilir riskler olacaktı. Türkiye'yle bir anlaşmanın imzalanması İngiltere'nin halihazırda 'fena halde' ihtiyaç duyduğu kabilden diplomatik bir başarı olacaktı. Eğer aksine Türkiye'yle bir antlaşma elde edilemezse ağır bir diplomatik yenilgiye uğranılmış olacaktı."¹⁹

Açıkça görüldüğü gibi Başbakan Chamberlain ve Dışişleri Bakanı Halifax'ın zihninde antlaşmanın mali külfeti, getireceği diplomatik ve moral kazanımla kıyaslandığında ikinci planda kalıyordu.²⁰ Türk taleplerinin karşılanması gerektiği açıklığa kavuşmuştu. Maliye Bakanı Sir John Simon her ne kadar Türkiye'nin altını nasıl kullanacağı üzerinde az çok kontrole sahip olunabilmesi için fiziksel

16 Brock Millman, *Ill-Made Alliance : Anglo-Turkish Relations 1934-1940*, Montreal and Kingston, McGill-Queen's University Press, 1998, s. 249.

17 TNA, PRO, CAB 65/1/24, 23 Eylül 1939.

18 Ibid.

19 Ibid.

20 Mee, *The Foreign Policy*, s. 181.

teslimat yapılmamasında ısrar etse de,²¹ Türk Hükümeti'nin fiziksel teslimattaki kararlılığı karşısında bir yandan da nakliye sırasında yaşanabilecek olumsuzluklara kafa yormaya başladı: "Riskten kurtulmak için külçeler Türklere Londra ya da Paris'te teslim edilebilir ya da en azından nakliye işinin sorumluluğu Türk Hükümeti'nin sırtına yüklenebilirdi."²²

Zamanla 15 milyon Sterlinlik altının Türklere teslimi ve antlaşmanın yürürlüğe girmesi arasında sıkı bir bağ kuruldu ve hem Londra ve hem Paris altınlar teslim edildiğinde Erteleyici Madde'nin de ortadan kalkması gerektiği noktasında uzlaştılar.²³ Türklerin altın külçelerini ellerine almalarının karşılığı antlaşmanın tümünden uygulamaya girmesi olacaktı.

Ankara'da devam eden müzakerelerde Erteleyici Madde bir çerçeveye kavuştuğunda Halifax 25 Eylül'de Savaş Kabinesi'ne "İngiltere'nin kendisine temin etmeyi yükümlendiği altın ve silah eline geçinceye kadar Türkiye'nin antlaşma çerçevesindeki yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda olacağını" açıkladı. Ancak Hugessen silah temini koşulunun çerçevesini daraltmayı başarmıştı. Türkler Avrupa'daki sınırlarının savunması için gerekli savaş malzemesi sağlandığında Erteleyici Madde'deki şartın yerine getirilmiş sayılacağını kabul etmişlerdi.²⁴

Nihayet 28 Eylül'de Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması ve bu antlaşmaya bağlı Askeri Sözleşme ve Özel Anlaşma Ankara'da parafe edildi. Türk Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemenci-oğlu Hugessen'e Türkiye'nin Saraçoğlu Moskova'dan döner dönmez hatta belki daha bile önce antlaşmayı imzalamaya hazır olacağını, Saraçoğlu dönene kadar gizliliğin tamamen muhafaza edilmesi gerektiğini belirtmişti.²⁵

Antlaşmaya bağlı Özel Anlaşma'nın 6. maddesine, yani Erteleyici Madde'ye göre; Türkiye Karşılıklı Yardım Antlaşması uyarınca üstlendiği yükümlülükleri ancak yine Özel Anlaşma'nın 2. maddesinde öngörülen gereçler kendi emrinde tutulduğunda ve 4. ile 5. maddelerdeki İngiliz ve Fransız yükümlülükleri uygulandığında yerine getirmekle mükellef olacaktı. Daha açık olarak; Türkiye'ye 25 milyon Sterlin tutarında silah kredisi kullanılır, Trakya sınırı bir saldırıya etkinlikle karşı koyabilecek şekilde silahlandırılır, 15 milyon Sterlin tutarındaki paranın altın olarak karşılığı Türk Hükümeti'ne Ankara'da teslim edilir, Fransa ve İngiltere hükümetleri 3,5 milyon Sterlin tutarındaki klining kredisini Türk Hükümeti'nin emrine hazır hale getirirse Türkiye de yükümlülüklerini o zaman yerine getirmek zorunda olacaktı.²⁶

Bu bağlamda General Kazım Orbay başkanlığındaki bir heyet Türkiye'nin askeri talepleriyile ilgili temaslarda bulunmak üzere Ekim ayı başlarında Londra'ya gitti. Ancak İngiltere ve Fransa Türkiye'ye silah tedariki konusunda ciddi problemlerle karşı karşıyaydı. Her şeyden önce Batı cephesinde erken bir Alman taarruzu ihtimali diğer müttefiklere silah tahsisini uzun bir süre için olanaksız kılacak gibiydi²⁷. Diğer yandan İngilizler daha antlaşma imzalanmadan Erteleyici Madde'yi kaldırmanın bir formülünü bulmak için arayışa girmişlerdi. Bunun için Türklerin, kredi talepleri bir yana, askeri açıdan Trakya sınırının savunmasında tatmin edilmeleri gerekiyordu. Ancak görüldüğü gibi bunu

21 TNA, PRO, CAB 65/1/25, 24 Eylül 1939.

22 TNA, PRO, CAB 65/1/26, 25 Eylül 1939.

23 TNA, PRO, CAB 65/1/30, 28 Eylül 1939.

24 TNA, PRO, CAB 65/1/26, 25 Eylül 1939.

25 TNA, PRO, CAB 65/1/31, 29 Eylül 1939.

26 Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s. 608-617.

27 TNA, PRO, CAB 65/1/31, 29 Eylül 1939.

sağlayacak silahların Türkiye'ye verilmesi imkansızdı. Bu durumda Trakya sınırının savunmasına bir İngiliz-Fransız gücünün destek vermesi fikri ileri sürüldüyse de Kurmay Başkanları Komitesi bu iş için İngiliz kuvveti tahsis edilemeyeceği yönünde görüş bildirdi. Suriye'den bir Fransız kuvveti getirilme imkanı üzerinde duruldu. İspanya'dan silah tedarik etme imkanları tartışıldı.²⁸

Silah tedariki konusundaki başat problem tanksavar ve uçaksavar yokluğundan kaynaklanıyordu. Müttefikler Orbay'ın taleplerinden bir kısmını öyle ya da böyle karşılayabilecek durumdaydılar ama tanksavar ve Bofors uçaksavar silahlarıyla bir adet akaryakıt tankerine yönelik talepleri karşılamaları mümkün değildi. Tanksavar konusunda İspanya şıkkı üzerinde durulurken İsveç'ten de Bofors uçaksavar temin edilmesi gündemdeydi. İngilizlerin daha önce sipariş ettiği 250 adet Bofors uçaksavardan 40-50 kadarı teslimata hazır durumdaydı ama İsveç hükümeti kendi tarafsız pozisyonunu ileri sürerek bunları göndermeye yanaşmıyordu. Orbay ise bu silahlardan bazılarının doğrudan Türkiye'ye yönlendirilmesi fikrini ortaya atmıştı. Ancak İngilizler bu silahların bedeli olan yaklaşık 650.000 Sterlin'i Türklerin kendilerine verilen kredilerden İsveç'e ödemesi gerektiğini düşünürlerken Türk tarafı ise bu alım için müttefiklerin kendilerine ek kredi açması gerektiğini düşünmekteydi. İngilizler durumu Moskova'da devam eden Türk-Sovyet görüşmelerinin gidişatına göre değerlendirmeye karar verdiler.²⁹

Netice olarak Türk-Sovyet görüşmeleri bir sonuç vermedi ve Ankara hiç vakit kaybetmeksizin kendisini İngiltere ve Fransa ile ittifaka sokacak antlaşmayı imzaladı. 19 Ekim'de imzalar atıldığında Dışişleri Bakanı Saraçoğlu hala dönüş yolundaydı.³⁰

İngilizlerin Çaresizliği ve Geliştirdikleri Yeni Yaklaşım: Önemsizleştirme

İngilizler ve Fransızlar Ankara'nın uçaksavar ve tanksavar taleplerinin kısa vadede tamamen karşılanamayacağını farkındaydılar ama bir şeyler yapmak, en azından Trakya savunması konusundaki endişelerinin müttefikleri tarafından da paylaşıldığına ve söz konusu silahların tedariki konusunda Londra ve Paris'in samimi çaba harcadığına Türkleri ikna etmek zorundaydılar. İngiltere ve Fransa'nın en belirgin motivasyon kaynaklarından biri de tüm bu ikna çabalarının Erteleyici Madde'nin kaldırılmasının yolunu açacağı umuduydu.

İsveç Türkiye'ye 24 adet Bofors satmaya razı olabileceği gibi gözüксе de hepsi buydu ve İngilizler açısından Türkiye'ye kısa vadede daha fazla uçaksavar yönlendirmek mümkün değildi. Dışişleri Bakanı Halifax'ın belirttiği gibi bu miktar Türkleri tatmin etmekten çok uzaktı. Ama hiç yoktan iyiydi ve Savaş Kabinesi mühimmatlarıyla birlikte yaklaşık 132.000 Sterlin tutan 24 Bofors'un bedelini Türk kredisi karşılığı İngiliz Hükümeti'nin ödemesini kabul etti. Savunma Koordinasyon Bakanı Sir Ernle Chatfield bu vesileyle Türk Hükümeti'ne "bu ödemenin Erteleyici Madde'nin kaldırılmasına katkı sağlayacak bir etkisinin olması ümidini" de bildirecekti. Yine Dışişleri Bakanı Halifax da Erteleyici Madde'nin kaldırılması konusunu Türk Hükümeti'ne götürmeye davet edildi³¹. Paraları bulması gereken Maliye Bakanı Simon'un kişisel tutumu daha katıydı: Silahlar Türklerin eline geçmeden önce

28 TNA, PRO, CAB 65/1/36, 4 Ekim 1939.

29 TNA, PRO, CAB 65/1/47, 14 Ekim 1939.

30 TNA, PRO, CAB 65/1/51, 18 Ekim 1939.

31 TNA, PRO, CAB 65/2/9, 8 Kasım 1939.

Erteleyici Madde kaldırılmalı, ayrıca külçe altın kredisi onaylansa da Türkler altınların Bank of England ve Banque de France kasalarında tutulmasını kabul etmeliydi.³²

İngilizler Türklerin ihtiyacına nazaran devede kulak sayılabilecek miktarda uçaksavarın parasını (o da daha önce üzerinde uzlaşmış krediye mahsuben) tedarik etmelerinin Erteleyici Madde'den kurtulmaya vesile olabileceğini hayal ederlerken Ankara'da bambaşka rüzgarlar estiği, Türk Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu'nun Kasım ayı sonunda Londra'da İngiliz yetkililerle yapacağı temaslarda açık biçimde ortaya çıkacaktı. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yapılan ittifaktan bekledikleriyle halihazırda buldukları arasındaki derin uçurumun sarsıntısı Mememencioğlu'nun tavırlarından ve söylemlerinden okunabilir. Büyük güvenlik kaygıları çeken Ankara, anlaşılan o ki İngilizlerin Trakya cephesini pek de umursamadıklarını ve Türkiye'ye gerçek bir müttefik muamelesi yapmadıklarını düşünüyordu. Ayrıca uğuruna sorunsuzca denilebilecek biçimde yürüyen Alman ticaretini feda ettiği ittifak antlaşması Türkiye'yi ekonomik anlamda büyük bir belirsizliğin içine itmisti. Türk ihraç ürünlerine bir an önce alıcı bulunması zaruriydi ve İngilizler bu durumu görmezden gelir gibiydiler. Menemencioğlu'nun yapmaya çalıştığı şeylerden biri, İngiliz yetkililerin dikkatini savaşın bir İngiliz-Fransız-Alman savaşından ibaret olmadığına çekmeye çalışmak oldu. Halifax'la yaptığı görüşmede öngörüsünün Türkiye'nin İlkbahar'da müttefiklerin yanında savaşa gireceği olduğunu söyledi ve Türk cephesinin berkitilmesinin azami önem taşıdığını ısrarla vurguladı. İngilizlerin Orbay'ın taleplerini karşılamak için gösterdiği çabayı takdir ediyordu ama esas mesele Türkiye'nin talep ettiği Trakya sınırı için 800 ve Kafkasya sınırı için de 200 tanksavarın teminiydi. Halifax'a göre Menemencioğlu'nun kafasındaki şey bu silahların İngilizlerin sağlayacağı parayla Amerika Birleşik Devletleri'nden alınmasıydı. Ancak Halifax'ın zihni esasen başka bir yerde, Erteleyici Madde'nin kaldırılmasındaydı. Silah meselesinin ayrıntılarını Menemencioğlu'nun Savunma Koordinasyon Bakanı Chatfield ile yapacağı görüşmeye havale ederek söz konusu maddenin kaldırılmasının Türkiye'nin altın kredisine kavuşmasını ve İngiltere tarafından Türk tütününün alımını beraberinde getireceğini hatırlattı. Menemencioğlu'nun cevabı uçaksavar ve tanksavar meselesi tatminkar bir çözüme kavuşturulmadan söz konusu maddenin kaldırılmasının mümkün olmadığı şeklindeydi. Menemencioğlu Türk dış ticaretinin yaşadığı problemleri de gündeme getirdi: "Daha önce Türkiye'nin ihracat ürünlerinin büyük kısmı krom tedarikine bağlı olarak Almanya tarafından alınıyordu. Eğer gelecekte bu ürünler Almanya'ya verilmeyecekse o zaman bunları başka bir ülke almak durumundaydı."³³

Halifax Savaş Kabinesi'ne 30 Kasım'da eğer Türkler uçaksavar ve tanksavar konusunda tatmin edilemezlerse Erteleyici Madde'nin kaldırılmasından ümitvar olmadığını açıkladı. Sonuçta durumun umutsuz olduğuna karar verildi. Chatfield öğleden sonra Menemencioğlu ile yapacağı görüşmede durumu net bir şekilde ortaya koymalıydı.³⁴

Menemencioğlu'nun Chatfield ile yaptığı görüşme çok gergin bir atmosferde geçti. Menemencioğlu Şubat ayına kadar Trakya cephesi için gerekli tanksavarların ve uçaksavarların temini için ABD ve İsviçre'den tedarik dahil tüm seçeneklerin, gerçek iki müttefik gibi kafa kafaya verilip tartışılmasını istiyordu. Ancak Chatfield'in buna niyeti yoktu ve ABD ve İsviçre şıklarından ümitvar olmadığını belli etmesi bir yana gerçekten de çok net ifadelerle konuyu kapatmaya çalıştı: "Silah yok ve böyle bir durumda iyi niyet bu silahları var edemez. ... Durum bu ve şüphesiz ki hoş değil. ... Çabalarımıza

32 Millman, *Ill-Made Alliance*, s. 252.

33 TNA, PRO, CAB 65/2/33, 30 Kasım 1939.

34 Ibid.

tek engel katıksız olanaksızlık olacaktır.” Ayrıca akıllıca olanın eldeki silahları Batı’da konuşlandırmak olduğunu, Almanlar Balkanlara yönelirse Doğu cephesini takviye etme ihtimalinin o zaman değerlendirilebileceğini açıkça söyledi. Araya serpiştirdiği iyi niyete, elden gelenin yapılacağına, işbirliğine yönelik nezaket söylemleri bu ifadelerin ateşinde anında buharlaştı. Menemencioğlu’nun işi zordu. Hem masayı korumak hem de Chatfield’i sarsmak zorundaydı: “Gördüğüm kadarıyla şimdi problem bu zorluklara bir çözüm, hoş olmayan duruma deva bulmaktır. Türk taleplerini kati olanaksızlıkla karşılamak Türk ordusunu fazlasıyla üzücü bir kadere terk etmek demektir. Türk Hükümeti, başarısızlığın olası görüldüğü ve acımasız olma ihtimali çok yüksek olan bir mücadeleye girişmeyi çok zor bulacaktır... Bir yerde bir şey yoksa elbette tedarik edilemez fakat tanksavar silahlarının zaten az çok var olduğunu öne süreceğim”. Böylece muhabatına Türkiye’nin pozisyonunu gözden geçirebileceği yollu gözdağı veren ve eldeki silahların paylaşılması gerektiğini vurgulayan Menemencioğlu hemen sonra Müttefiklerin çektiği silah sıkıntısını takdir ettiğini ama Türkiye’nin eksiklerini tamamlamanın bir yolu bulunması gerektiğini söyleyerek Chatfield’in tekrar masaya dönmesini sağlamaya çalıştı. Chatfield’in bu yaklaşımdan biraz olsun etkilendiği ve daha makul bir çizgiye gelmeyi gerekli gördüğü anlaşılıyor. Son sözleri şunlardı: “Olanaksızlık kelimesini hiçbir şekilde üstesinden gelinemeyecek bir maninin varlığı şeklinde kullanmadım. Çabalmalı ve mevcut halde olanaksız görünenin üstesinden gelmeliyiz.”³⁵

Görüldüğü gibi İngilizlerin tavrı esasen ‘savaşın belirleyici alanının Batı Cephesi olacağı’ yargısından kaynaklanıyordu.³⁶ İngilizlerin ve Fransızların elindeki tanksavarlar ve uçaksavarlar orada kalmalıydı. Ancak diğer yandan Ankara bu silahlardan talep ettiği miktarın kendisine tesliminin Erteleyici Madde’nin kaldırılmasının kesin bir şartı olduğunda ısrar ederse, İngilizlerin hesabınca antlaşma en az bir yıl daha uygulamaya konulamayacaktı.³⁷ Dolayısıyla İngilizlerin bakış açısından Londra ve Paris ‘Batı cephesinin selameti’ ve ‘Erteleyici Madde’nin kaldırılması’ arasında bir tercih yapmak durumundaydı.

İngilizler bu açmazı zihinlerinde aniden yanan bir ışıkla aştıklarını düşünmeye başladılar ve meseleye yaklaşımlarını temelden değiştirdiler. Aralık ayının ilk günlerinden itibaren Dışişleri Bakanlığı Erteleyici Madde’nin aslında önemsiz bir mesele olabileceğini savunmaya başladı. Mantık basitti: Erteleyici Madde’nin kaldırılması Türkiye ittifak antlaşmasına göre savaşa girmesi gereken bir durum ortaya çıktığında bu maddeyi kullanmasın diye isteniyordu. Halbuki mevcut göstergeler Türkiye’nin ancak hayati çıkarlarını tehlikede gördüğünde savaşa girme niyetinde olduğuna işaret ediyordu. Dolayısıyla, Erteleyici Madde kaldırılmış olsun ya da olmasın, böyle bir durum ortaya çıktığında Türkiye zaten savaşa girecek, çıkmadığında ise girmeyecekti. Bu durumda da söz konusu maddenin kaldırılması her ne kadar genel anlamda iyi olacaksa da pek de hayati bir mesele olmayabilirdi.³⁸

Ancak Erteleyici Madde’nin gerçekten de önemsiz olduğu sonucuna varabilmek için bir başka sorunun daha cevaplanması gerekiyordu ki bu da Trakya cephesinin Müttefiklerin kolektif güvenliği için ne derece önem taşıdığıydı. Bu sorunun cevabı ise büyük oranda Müttefiklerin Balkanlar’da bir harekate girişip girişmeyecekleri meselesiyle bağlantılıydı. Eğer İngiliz ve Fransız Genelkurmayları ya da Paris’te yapacakları toplantıda hareket yönünde bir karar alırlarsa bunun anlamı Türkiye’nin,

35 TNA, PRO, CAB 80/5, 2 Aralık 1939.

36 Patrick R. Osborn, *Operation Pike: Britain Versus the Soviet Union 1939-1941*, Westport- Connecticut, Greenwood Press, 2000, s. 31-32.

37 TNA, PRO, CAB 80/5, 3 Aralık 1939.

38 Ibid.

toprakları hareketin idare edileceği bir üs olarak Müttefikler tarafından kullanılabilen bir “tam müttefik” olması gerektiği idi. Bu durumda antlaşmayı vakit geçirmeksizin yürürlüğe sokmak yani Erteleyici Madde’yi kaldırmak hemen en yüksek bir öneme terfi etmiş olacaktı.³⁹

Anlaşılabilirliği üzere İngiliz Dışişleri meseleye Türkiye’nin güvenlik kaygıları açısından değil İngiltere ve Fransa’nın saptamaya çalıştığı genel savaş stratejisi açısından bakılmaktaydı. Trakya sınırına yönelik Türk talepleri ancak bu strateji içerisinde kendisine yer bulabilirse karşılanmaya değer olacaktı ve yer bulabilmesi de Balkanlar’da bir Müttefik hareketine karar verilmesine bağlıydı.

Tüm bu görüşleri 3 Aralık 1939 tarihli memorandumda ortaya koyan Dışişleri Bakanlığı bu noktada İngiliz ve Fransız Genelkurmaylarının şu hususları açıklığa kavuşturması gerektiğini düşünüyordu:

- 1- Stratejik açıdan Trakya cephesi için Şubat sonuna kadar Türkiye’ye daha fazla tanksavar temin edilmesinin gerekli olup olmadığı ve öyleyse miktarı.
- 2- Erteleyici Madde’nin kaldırılmasının önemini tespit etmek açısından Müttefiklerin bir Balkan hareketi için hazırlanıp hazırlanmayacakları.
- 3- Türkiye’ye tanksavar tedariki gerekli görülürse bunların, eğer mümkünse, (ABD ya da İsviçre gibi) başka bir ülkeden tedarik edilmelerine lüzum olup olmadığı, mümkün değilse Batı cephesindeki Müttefik gereksinimleri pahasına yine de tedarik edilip edilmeyecekleri.
- 4- Türklerin tanksavar ihtiyacını Şubat sonuna kadar karşılamak mümkün olmayacaksa; İttifak Antlaşması’nın yürürlüğe girmesinin, Türklere Erteleyici Madde’de mevcut hükümler hakkında ısrar etmemeleri için acil çağrıda bulunulmasını gerektirecek kadar önemli olup olmadığı.

Dışişleri Bakanlığı Paris’teki toplantıda tüm bu hususlar değerlendirilip de antlaşmanın acilen yürürlüğe sokulmasının zaruri olmadığı sonucuna varıldığı takdirde Türk Hükümeti’ne şu bildirim yapılmasını da öneriyordu:

“Majesteleri Hükümeti her ne kadar Erteleyici Madde’nin kaldırılmasına fazlasıyla istekliyse de Türk Hükümeti’nin talep ettiği tanksavar silahlarını temin etmenin kendisi için imkansız olduğu gerçeğinden müteessirdir. Yine de Majesteleri Hükümeti, Türkiye’ye silah tedariki konusunda halihazırda göstermiş olduğu olağanüstü çabalar göz önüne alındığında Türk Hükümeti’nin Erteleyici Madde’yi kaldırma hususunda mutabık kalacağını ümit eder ki bu durumda eş zamanlı olarak Özel Anlaşma’nın çeşitli finansal hükümlerini uygulamaya sokmak da mümkün olacaktır.”⁴⁰

Herhalde şiddetle ihtiyaç duyduğu kredileri hangi koşulla kullanabileceğini Ankara’ya hatırlatarak, ya tutarsa kabilinden yapılacak bir son girişim zararlı olmazdı.

Dışişleri Bakanlığı meselenin her ne kadar Müttefiklerin genel stratejisi açısından da değerlendirilmesini önermiş ve çeşitli olasılıkları tartışmaya açmışsa da memorandumun genel havası Bakanlığın zaten kendi cevapları olduğuna işaret etmektedir:

39 Ibid.

40 Ibid.

“Eğer Kurmay Başkanları Türkiye’ye tanksavar tedarîğinin gerekli olduğunu düşünüyorlarsa ve ABD’den ya da başka bir ülkeden temin etmek mümkünse, o zaman Majesteleri Hükümeti ve Fransız Hükümeti için geriye bu amaç için dolar ya da başka döviz bulmanın bu dövizleri kendi başka ihtiyaçları için bulmak kadar önemli olup olmadığını düşünmeleri kalacaktır”⁴¹.

Nazi-Sovyet paktı sonrası Türkiye’yi elden kaçırmamak için hemen her talebinin karşılanması gerektiğini savunan Halifax, gelinen noktada gerçekten ihtiyacı olsa bile Türkiye’ye tanksavar verilmesini makul bulmuyordu.

İngiliz Kurmay Başkanları Komitesi’nin 5 Aralık tarihli memorandumunu da Dışişleri’nin yaklaşımını bütünler mahiyetteydi. Memorandumun özünde Batı cephesinden o bölgelere kuvvet kaydırmak zorunda kalmamak için Balkanlar ve Ortadoğu’nun savaşın dışında kalmasını sağlama fikri vardı. Bunun için de giderek Müttefiklere yaklaştığı varsayılan İtalyanları kuşkuya düşürecek, Almanların ve Rusların dikkatini bölgeye yöneltecek hiçbir eyleme girişilmemeliydi. Hatta bu safhada herhangi bir Balkan ülkesinin Müttefiklere angaje olmaya çalışması ve Türkiye’nin pozisyonunu açıktan ifade etmesi bile sakıncalıydı. Doğal olarak Anadolu ve Trakya’ya askeri yığınak yapılmasına da karşı çıkılıyordu. Türkiye ile ilgili o an için lüzumlu görülen tek şey ulaşım, liman, uçak pistine yönelik imkanlarını geliştirmesi için Ankara’ya baskıda bulunulmasıydı. Kurmay Başkanları Türkiye tehdit altında kaldığında bile İngiltere’nin ancak sembolik bir yardım yapabileceği fikrindeydiler.⁴² Ayrıca Komite Paris’te toplantısında açıklığa kavuşturulması istenen hususlara dair kendi görüşlerini 7 Aralık’ta paylaşın açıkladı:

Birincisi bizzat tanksavar sıkıntısı çeken İngiltere Türkiye’ye tanksavar veremezdi. Bir şeyler yapmak politik açıdan kesinlikle gerekli görülüyorsa en fazla eğitim amaçlı, sembolik düzeyde ekipman verilebilirdi.

İkincisi askeri açıdan savaşın çok sonraki bir safhasına kadar Balkanlarda bir harekate kalkışmak söz konusu olamazdı. Bu yüzden Erteleyici Madde’nin kaldırılması bu bağlamda ele alınamazdı.

Üçüncüsü ABD’de halihazırda tanksavar yoktu ve İtalya’dan sağlama ihtimali araştırılıyordu. Eğer bu mümkün olursa bunlardan bir kısmının Türkiye’ye transferi ve ödeme noktasında Türkiye’ye destek olunması şiddetle tavsiye ediliyordu.

Son olarak askeri açıdan Türkiye gözden çıkarılamazdı ancak Erteleyici Madde de savaşın belirleyici hareket alanında bulunan İngiltere’yi zayıflatma pahasına kaldırılmayı hak edecek bir hayatiyete sahip değildi.⁴³

Dışişlerinin ve askeri kanadın görüşleri 7 Aralık’ta Savaş Kabinesi toplantısında masaya yatırıldı. Burada Halifax’ın Balkanlarda Rus korkusunun Alman korkusunu gölgede bıraktığını söylemesi tespit olarak önemlidir ancak İtalya’nunki gibi Türkiye’nin tutumunu da “bilinmeyen faktörler” kategorisine yerleştirmesi Türk-İngiliz ilişkilerinin doğasını kavramak açısından daha da önemlidir. Halifax öyle bir noktaya gelmişti ki Kurmay Başkanları Komitesi’nin Türkiye’ye ‘sembolik teslimat’ önerisini iyi karşılamakla birlikte artık bunu bile gerekli bulmuyordu. Erteleyici Madde’nin kaldırılıp kaldırılmamasının Dışişleri Bakanlığı açısından büyük sorun teşkil etmediğini açıkça söyledi. Savaş Kabinesi genel olarak Dışişlerinin ve Kurmay Başkanlarının çizgisini takip ederek Balkanlarda faal olmayan sa-

41 Ibid.

42 TNA, PRO, CAB 80/6, 5 Aralık 1939.

43 Ibid., 7 Aralık 1939.

vunmaya yönelik bir stratejinin takip edilmesi gereğini kabul etti. Toplantıdan, İngiltere'nin bölgedeki başat çıkarının Türk boğazlarının güvenliği meselesi olduğu ve müttefiklerin Balkanlara yönelik tek makul ve gerçekçi hedefinin de "Boğazları her halükarda İngiliz-Fransız-Türk koalisyonunun elinde tutmak" olması gerektiği sonucu çıktı. Gerçi Türkiye Batıdan bir tehdide maruz kalıp silaha sarılırsa yardım etmenin gerekliliği de teyit ediliyordu ama düşmanın bölgeye doğru ilerlemesine daha kuzeyde müdahale etmek söz konusu değildi. Kaldı ki askeri kanada göre İtalya'nın tarafsızlığı sağlanmadıkça Türkiye'ye pek az yardım yapılabilirdi. Zaten mevcut durumda Ankara Hükümeti de sadece silah talep ediyor, Trakya'da Müttefik kuvvetlerin bizzat boy göstermesini istemiyordu.⁴⁴

Diğer yandan İngiliz Genelkurmay Başkanı Edmund Ironside da Erteleyici Madde'yi baypas etmeye zemin teşkil edebileceği ve diğer bazı kazanımlara kapı aralayabileceği düşüncesiyle kendisi tarafından Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'a doğrudan kişisel bir yaklaşımda bulunma önerisi getirdi.⁴⁵ 13 Aralık'ta Çakmak'a bir mektup gönderdi⁴⁶ fakat zaten o sırada Menemencioğlu'nun Londra ziyaretindeki tutumu Erteleyici Madde üzerinde Türkiye'nin artık fazla ısrar etmeye niyetinin olmadığını ortaya çıkarmıştı.

Türkiye-İngiltere-Fransa Uzlaşısı ve Erteleyici Madde'nin Kaldırılması

Bu süreç Türkiye'nin kısa süre sonra Erteleyici Madde'yi, yani savaşla kendisi arasındaki en sağlam bariyerlerden birini kaldırmayı kabul etmesiyle sonuçlanacaktır. Ama nasıl ve niçin?

Nazi-Sovyet paktı imzalandığı günden itibaren güvenlik kaygıları daha da artan Türkiye'nin, Kızıldordu'nun 30 Kasım'dan itibaren Finlandiya'ya karşı başlattığı seferi bir kırmızı alarm olarak algıladığını ileri sürmemize olanak verecek deliller mevcuttur. Türk basını her ne kadar Finlilerin kahramanlıklarını manşetlere taşısa da bu zavallı ülkenin kötü akıbetinden hiç şüphe etmiyor, tüm tarafsız küçük devletlerin aynı felaketle karşılaşacağına birleşiyordu.⁴⁷ Finlandiya belki uzaktaydı ama artık yayılma iştahını bastırmaktan vazgeçtiği ortada olan Sovyetler Birliği Türkiye'nin yanı başındaydı. Alman-Sovyet işbirliğinin hangi noktalara kadar uzanabileceği de bir muammaydı. Türkiye'nin ise, eğer politikalarını kökünden değiştirmeyecekse, tek dayanağı İngiltere ve tabii biraz da Fransa'ydı.

Almanların Aralık ayının başlarından itibaren basın, radyo ve daha başka kanallarla başlattığı bir kampanya Türkiye'nin endişelerini daha da körükledi. 3 Aralık'ta 'Washington Times Herald'da, Almanya'nın Washington maslahatgüzaranın gazete muhabirlerinden biriyle yaptığı özel görüşme sırasında sarf ettiği iddia edilen ifadeleri yayımlandı. Alman Maslahatgüzar "Rusya'nın kıtayı Romanya üzerinden katederek Boğazların kontrolünü tamamen ele geçirmeyi hedefleyeceğini" söylemişti.⁴⁸ Diğer yandan Alman basınında ve radyosunda da Berlin ve Moskova arasındaki

44 TNA, PRO, CAB 65/2/41, 7 Aralık 1939.

45 TNA, PRO, CAB 80/6, 7 Aralık 1939.

46 Millman, *Ill-Made Alliance*, s. 255.

47 Sovyetler Birliği'nin öyle veya böyle Finlileri dize getireceği ve Finlileri bekleyen akıbetin tarafsız kalmalarının bir neticesi olduğu dönemin gazetelerinde sıkça işlenen fikirlerdi. İki örnek için bkz. "Bitaraflar İçin Bir Tek Çıkar Yol: Türkiye'yi Taklid", *Akşam*, 12 İlk Kanun 1939, s. 1, 5; M. Zekeriya Sertel, "Bitaraf Kalmanın Cezası", *Tan*, 11 İlk Kanun 1939, s. 1,6.

48 *İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nin 14 Aralık 1939 tarihli raporu*. <https://sas-space.sas.ac.uk/8090/20/A00001286.pdf> (Erişim 19.12.2021)

uzlaşımın boyutlarının oldukça derin olduğu ima ediliyor ve Sovyetler Birliği'nin Finlandiya'dan sonra Balkanlar, Yakın Doğu ve Hindistan'a yöneleceğini, Almanya'nın da bunu desteklediğini iddia eden yayınlar yapıyordu. 7 Aralık'ta 'Völkischer Beobachter' gazetesi Sovyet yetkililere açıkça İskender'in fetihlerini tekrar etme çağrısında bulunmuştu. Tüm bunların etkisi altındaki Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras 7 Aralık'ta Sovyet Büyükelçi Ivan Mayski'yi ziyaret ederek "Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni Asya'ya itmek istediğini, bundan maksadının da Rusya'nın eliyle Yakındoğu ve Hindistan'da İngiltere'ye darbe indirerek Avrupa'da kendi işini kolaylaştırmak olduğunu" yana yakıla anlatmaya çalışmıştı. Yine kendisinin (Aras) Fin Büyükelçi Georg Achates Gripenberg'e "Finlandiya'nın Sovyetler Birliği'yle bir uzlaşmaya varması gerektiğini ve bir savaş durumunda hiç kimsenin Finlilere yardım etmeyeceğini defalarca söylemiş olduğunu" bazen de heyecanlı bir üslupla Mayski'ye aktarmıştı.⁴⁹

Türklerin derin endişesi İngilizlerin tutumunda da bir geri adıma yol açtı ve Ankara'nın silah açısından az çok tatmin edilmesi gerektiği sonucuna vardılar. Halifax'a göre "aksi takdirde Türklerin Alman yürüncesine dönme riski vardı."⁵⁰ Bu doğrultuda 12 Aralık'ta Savaş Kabinesi Fransa'dan gelecek 280 tanksavarın 100'ünü Türkiye'ye teklif etme kararı aldı. Fransızlar Türklere tanksavar vermezse adet 150'ye çıkartılacaktı. Diğer yandan Türkiye'yle yapılacak finansal antlaşmalarda savunulacak esaslar da belirlendi.⁵¹ Artık her iki taraf da belirsizliğin ortadan kaldırılması adına her istediklerini alamayacakları ama az çok kabul edilebilir buldukları bir uzlaşmaya razı olma noktasındaydı. Ancak özellikle ticari meseleler söz konusu olduğunda bu yine de kolay olmayacaktı.

Bu kararların alındığı 12 Aralık'ta Londra'da bulunan Menemencioğlu Savunma Koordinasyon Bakanı Chatfield ile görüştü. Son görüşmelerindeki savaşçı tutumundan eser yoktu. Aras gibi endişeli bir ruh hali içerisinde olduğu anlaşılan Menemencioğlu "Londra'ya gelişinden sonraki birkaç günlük süre zarfında Türkiye için tehlikenin daha da belirginleştiğini" vurgulayarak söze başladı ve "İngiliz makamlarına Fransa ile birlikte Türkiye'ye daha etkili yardım yapmaları için azami çabayı sarf etmeleri yolunda baskı yapma ihtiyacı duyduğunu" söyledi. Temel mesele tanksavarlardı ve ABD sıkından pek bir şey çıkmayacağı belli olmuş, Türkiye tüm ümitlerini İngiltere ve Fransa'ya bağlamıştı. Chatfield 100 tanksavarın müjdesini verdi ve ayrıca Türkiye'ye karşı aynı yaklaşımı sergilemeleri için Fransızları etkilemeye çalışacaklarını söyledi. Bu sırada Türkiye Fransızlardan tanksavar konusunda bir yanıt bekliyordu ve Londra'dan Paris'e geçecek olan Menemencioğlu için Türkiye'nin minimum beklentilerine yakın bir sayı bile yeterli olacaktı. Menemencioğlu'nun umudu bu temaslarının Ertele-yici Madde'yi kaldırmaya yetecek bir sonuç vermesiydi. Uçaksavar konusunda da sıkıntı devam ediyordu. İsveç daha önce söz verdiği 24 Bofors silahından sadece 8 tanesini verebileceğini söylüyordu. Menemencioğlu Trakya savunması için en az tanksavarlar kadar önemli olan bu silahları da Fransa'dan temin etmek için çalışacaktı.⁵²

Bu dönemde Türk tarafını sarmalayan endişenin boyutları Aralık ayında Genelkurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz'ü ziyaret eden bir İngiliz askeri yetkilisinin raporunda açıkça görülüyor. Söz konusu yetkili "1000'e ihtiyacımız varken 100 veriyorsunuz" şeklinde sert bir çıkış yapan Asım

49 Gabriel Gorodetsky (der.), *Stalin İle Churchill Arasında: SSCB Londra Büyükelçisi Mayski'nin Günlükleri (1932-1943)*, çev. Deniz Berktaş, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 330-331.

50 Mee, *The Foreign Policy*, s. 188.

51 TNA, PRO, CAB 65/2/46, 12 Aralık 1939.

52 TNA, PRO, CAB 80/6, 14 Aralık 1939.

Gündüz'ün moralinin çok bozuk olduğunu, son altı haftada çok yaşlandığını ve Türkiye'nin kendisini çok yakın bir tehlike altında gördüğünü yazıyordu.⁵³

Yapılan tüm girişimlerin verdiği sonuç şu oldu: Türkiye'nin 1000 adet talebine karşın 1940 Ocak ayının başlarında müttefiklerin Türkiye'ye yönlendirebildiği tanksavar silahı sayısı sadece 50 idi. Müttefikler 1 Nisan'a kadar Türkiye'ye ancak 200 tanksavar – ki bunlardan 100 tanesini İngilizler kendilerine Fransızlar tarafından tedarik edilen miktardan verecekti - daha gönderebileceklerdi. Sonra Nisan ayında 50 ve Mayıs'ta 50 adet, Haziran ayından itibaren de bir takvim dahilinde kalan kısmın gönderilmesi planlanıyordu. Küçük kalibreli uçaksavarlar için de durum farklı değildi. Türkiye'nin 324 adetlik talebine karşın 1 Nisan'a kadar ancak 40 adet gönderilebilecekti. İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'ye verebildiği teselli ise eğer Türkiye ihtiyaç duyduğu silahları almadan savaşa girmek durumunda kalırsa kendisine yeteri kadar uçak, uçaksavar ve tanksavar gönderileceği idi.⁵⁴

İşin ekonomik boyutu da en az güvenlik kadar önemliydi. Tütün, incir ve üzüm gibi daha önce Almanların satın aldığı Türk ekonomisinin temel ürünleri, uzun süre muhafaza edilemezdi ve bir an önce satılmalıydı. Ancak ne İngilizler ne de Fransızlar yeteri kadar alım yapmaya yanaşmıyorlardı. Müttefiklerin bu tutumu karşısında müzakereci yürüten Numan Menemencioglu bir defasında affedilip geri çağırılmasını bile talep etmişti.⁵⁵ Müzakerelerin olumsuz seyretmesi Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nda büyük bir endişe ve korkuya yol açmış, bu korku büyükelçi Hugessen'e de bulaşmış, Türklerle işlerin kötüye gidebileceğinden endişelenmeye başlamıştı. İngiliz ve Fransız müzakerecileri suçluyordu: “Alman pazarını kaybetmeleriyle ilgili olarak bu insanlara yardım etmek için bir şeyler yapmanın önemini kavrayamıyor gibiler.”⁵⁶ Nihayet müttefikler büyük miktarlarda kuru meyve almayı kabul etti.⁵⁷ Ayrıca Türkiye'nin üreteceği kromun tamamının iki yıl müddetle alımının kabul edilmesi artık Türk tarafınca da Erteleyci Madde'nin kaldırılarak hem silah satın almak hem de ekonomisini belli bir seviyede tutmak için Müttefiklerin açacağı kredilere kavuşmak adına yeterli bir zemin teşkil etti. Ancak görüldüğü gibi Müttefikler Türkiye'nin tanksavar ve uçaksavar ihtiyacını ikmal etmekten hala çok uzak durumdaydılar. Bu gerçeğe rağmen Türkiye'nin Erteleyci Madde'yi kaldırmayı kabul etmesi, hatta teklifin Menemencioglu'ndan gelmiş olması Fransız büyükelçi Massigli için sürpriz olmuştu.⁵⁸

Tüm yukarıdakilere 27 Aralık 1939'da meydana gelen Erzincan merkezli 7,9 şiddetindeki deprem de ilave etmek gerekir. Erzincan tamamen yerle olmuş, on bir ilde daha değişik ölçülerde hasar meydana gelmişti. Ölü sayısı 30.000'in üzerindeydi ve 100.000'den fazla bina yıkılmıştı.⁵⁹ Parasal açıdan hükümete yüklediği fazladan yük bir tarafa, manzara zaten düşük olan moralleri çok daha alt seviyelere çekecek derecede korkunçtu.

Netice olarak Türk tarafı, kendisini iyiden iyiye bunaltan mali, ekonomik ve güvenlik kaygılarını acilen hafifletilebilmenin ve tüm bu alanlardaki belirsizliği ortadan kaldırmanın tek yolunun İttifak Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi olduğunu, İngiliz ve Fransız tarafı da Türkleri müttefik olarak yan-

53 Tekeli ve İlkin, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, s. 414.

54 René Massigli, *La Turquie Devant La Guerre*, Paris, Plon, 1964, s. 337-338.

55 Açıkalın, “Cevat Açıkalın'ın Anıları”, s. 1033.

56 Millman, *Ill-Made Alliance*, s. 258.

57 Mee, *The Foreign Policy* s. 188.

58 Massigli, *La Turquie Devant*, s. 338.

59 İlhan Haçın, “1939 Erzincan Büyük Depremi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 88, 2014, s. 37-41.

larında tutabilmenin, Ankara'nın beklentilerini en azından mali ve ekonomik sahada tatmin etmekten geçtiğini kabul ettiler.

8 Ocak 1940 günü Numan Menemencioglu Paris'te İngiliz ve Fransız yetkililerle altı farklı anlaşmaya imza attı:

- 25 milyon Sterlin tutarında silah kredisi anlaşması
- 15 milyon Sterlin tutarında altın kredisi anlaşması
- 2 milyon Sterlin tutarında takas kredisi anlaşması ve buna dair bir ek anlaşma (Fransa tarafından verilecek 1.5 milyon Sterlin tutarında ilave takas kredisi anlaşması)
- Krom anlaşması
- Kuru üzüm anlaşması
- Özel Anlaşma'nın 6. maddesini iptal eden protokol

Özel Anlaşma'nın 6. maddesinin iptaline yönelik protokole göre, 15 milyon Sterlin tutarındaki külçe altın Ankara'da Türk makamlarına teslim edildiğinde Erteleme Maddesi de iptal edilecekti. Anlaşmalar imzalanır imzalanmaz altının Türkiye'ye taşınması için hazırlıklara başlanmıştı ve en geç 27 Ocak'ta Ankara'ya ulaşması öngörüliyordu.⁶⁰

Toplam 55 ton ağırlığındaki altın külçelerinin yerleştirildiği 1114 adet tahta sandık⁶¹ Fransız ağır kruvazörü Tourville'e yüklendi. 20 Ocak 1940 günü Fransa'nın Toulon limanından Beyrut'a doğru hareket eden Tourville'e Aigle ve Vauban destroyerleri eşlik ediyordu.⁶² Konvoy 25 Ocak'ta Beyrut'a ulaştı.⁶³ Altınlardan, aynı zamanda Bank of England adına da hareket etmekte olan Banque de France'ın iki yetkilisi Koszul ve Blanc sorumluydu. Önce Trablus'a götürülen altınlar burada özel bir trene nakledildi.⁶⁴ Yükleme için 7 adet vagon tahsis edilmişti.⁶⁵ Askeri eskortlu tren 26 Ocak akşamı Türkiye-Suriye sınırındaki Meydan-Ekbez istasyonuna ulaştı. Burada Fransız eskort Türk askeri eskortu ile değiştirildi ve yoluna devam eden tren 28 Ocak Pazar sabahı Ankara garına girdi. İstasyondan Merkez Bankası'na kadar yolun her iki tarafına dizilen askerler bir kordon oluşturmuştu ve güzergaha inen sokaklar kapatılmıştı. Sandıkların yüklendiği kamyonlar neler olup bittiğini anlamaya çalışan halkın meraklı bakışları arasında Merkez Bankası'nın yolunu tuttu. Külçeler Merkez Bankası'nın kasalarına taşındığında operasyon da başarıyla sonuçlanmış oluyordu.⁶⁶

Bu arada Bakanlar Kurulu'nda 26 Ocak günü (aynı günün akşamı altını taşıyan özel tren Suriye'den Türkiye'ye giriş yapacaktı) Özel Anlaşma'da Türkiye'ye verilmesi öngörülen borçlara ait mukavelelerle bunlara bağlı protokol ve mektuplar incelendi. 15 milyon Sterlinlik altının o gün Türk topraklarına girmesinin beklendiği, 3.5 milyon Sterlinlik kredinin hükümet emrine verilmiş ve 25 milyon Sterlin tutarındaki silah kredisinin de memnuniyet verici tarzda işlemekte olduğuna dair bilgi paylaşımından sonra Kurul incelenen belgelerin tasdikine ve gizli kalması üzerinde uzlaşılabilir mü-

60 TNA, PRO, CAB 65/5/7, 9 Ocak 1940.

61 "Dün Ankara'ya 55 Ton Altın Geldi", *Ulus*, 29 II. Kanun 1940, s. 1.

62 Donald A. Bertke et al., *World War II Sea War, Volume 1: The Nazis Strike First*, Susan A. Bertke (der.), Dayton, Bertke Publications, 2009, s. 336.

63 Ibid., s. 338.

64 Massigli, *La Turquie Devant*, s. 338,339.

65 "Dün Ankara'ya 55 Ton Altın Geldi".

66 Massigli, *La Turquie Devant*, s. 338-339.

tesna diğerlerinin Hariciye Vekilliği'nce yayımlanıp ilan edilmesine karar verdi. Ve bunun bir sonucu olarak Özel Anlaşma'nın artık hükmü kalmayan 6. maddesinin, yani Erteleyici Madde'nin kaldırılması da karara bağlandı.⁶⁷ 1 Şubat'ta altınların Merkez Bankası tarafından teslim alınmasına dair tüm işlemler tamamlanmış durumdaydı. Bundan iki gün sonra Başbakan Refik Saydam tarafından İngiltere büyükelçisi Hugessen'e ve Fransa büyükelçisi Massigli'ye 19 Ekim 1939 tarihli Özel Anlaşma'nın 6. maddesinde belirtilen şartların yerine getirildiğini ve aynı maddede öngörülen Erteleyici Madde'nin de artık geçersiz olduğunu teyit eden birer mektup verildi⁶⁸.

Sonuç

Bakanlar Kurulu'nun 26 Ocak 1940 günü aldığı Özel Anlaşma'nın 6. maddesini artık gereksiz ve geçersiz kabul eden kararı Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'nın başlangıç safhasında izlediği politikayı yeniden düşünmeyi kaçınılmaz kılacak denli önemlidir. Mütteliklerinden talep ettiği ve ülke savunması için son derece önem atfettiği tanksavar ve uçaksavarların ancak çok küçük bir kısmını teslim alabilmişken Türkiye'nin savaşla kendisi arasındaki en sağlam bariyerlerden birini yıkması, üzerinde derin analizler yapılmayı gerektiren bir durumdur. Türk tarih yazımı 19 Ekim 1939 antlaşmasının Türkiye'yi taraf haline getirmiş olduğunu kabul etse de genel eğilim Ankara'nın buna rağmen savaşın genelinde bir 'tarafsızlık' politikası benimsediği yönündedir. Ancak 26 Ocak kararı Türkiye'nin 1939 sonları ve 1940 başlarında kendisini sadece İngiltere ve Fransa'nın bir mütteliki olarak değil aynı zamanda kaçınılmaz şekilde muharebeye sürüklenen bir ülke olarak gördüğünü teyit eder.

26 Ocak 1940 kararnamesi aynı zamanda II. Dünya Savaşı'na dair genel geçer başka bir algının daha düzeltilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu da kendisini savaşa fiilen iştirak etmeye zorlayan, başta İngiltere olmak üzere Mütteliklere karşı 'askeri olarak yeterince teçhiz edilmediği' söylemiyle karşı koyan Türkiye'nin bunu Özel Anlaşma'nın 6. maddesine dayanarak yaptığını dair algıdır. Görüldüğü gibi Türkiye'nin bu maddeye dayanması mümkün değildir zira 26 Ocak 1940'da tarihe karışmıştır. Bu tarihten itibaren Türkiye'nin 19 Ekim 1939 ittifakı uyarınca öne sürebileceği tek mazeret 2 numaralı protokolde ortaya konan ve 'Türkiye'nin her halükarda, onu Sovyetler Birliği ile silahlı bir çatışmaya götüreceğ/götürebilecek bir eyleme zorlanamayacağı' şeklindeki koşuldur. Haziran 1940'da İtalya Fransa'ya saldırdığında ve Türkiye müttelikleri tarafından İtalya'ya savaş ilanına davet edildiğinde Ankara'nın yaptığı da bu olmuştur. Halbuki İngiliz ve Fransızlara hiç de inandırıcı gelmeyen bu mazeret yerine Özel Anlaşma'nın 6. maddesini ileri sürmesi çok daha makul ve anlaşılabilir olurdu ancak bu artık mümkün değildi.

Gerçekte 1940 Haziran ayında Fransa'nın Almanya tarafından ezilmesi herkesin olduğu gibi Ankara'nın da hesaplarını alt-üst etmiş ve yeni politikalar tayin etmeyi zorunlu kılmıştır. Bu yeni dönemde mütteliklerinden birisi tamamen devre dışı kalmış ve diğeri de kendi topraklarını savunmanın derdine düşmüş iken Türkiye'nin artık 19 Ekim 1939 ittifakını sadakatle takip etmesi çok zordu. Dolayısıyla Türkiye savaşın geri kalanı boyunca 'yetersiz silah ve teçhizat' argümanını kullanırken elbette ki bunu artık var olmayan 6. maddeye değil ama şartların tamamen değişmiş olmasına dayanarak yapmıştır. Kısacası bu argüman Türkiye'nin 'Mütteliklerin askeri yeteneklerine güvenilebileceğine ve dolayısıyla Türkiye'ye güçlü bir destek verebileceklerine' dair umutları yerle bir olduktan sonra geliş-

67 *Başkanlık Cumhuriyet Arşivi*, Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 89-131-4. 26 Ocak 1940.

68 Massigli, *La Turquie Devant*, s. 339.

tirdiği ve süreç içerisinde her ne kadar Müttefikler pozisyonlarını düzeltmiş olsa da yine sürekli değişen konjonktür göz önüne alınarak (özellikle de Sovyet emperyalizmine karşı zayıf pozisyona düşme endişesiyle) savaşın son günlerine kadar muhafaza edilen 'ne pahasına olursa olsun savaşın dışında kalma' şeklinde özetleyebileceğimiz yeni tutumunun bir ürünüdür ve görüldüğü gibi 6. maddeyle ilgisi yoktur.

Kaynakça

- Açıklan, Cevat (1992). "Cevat Açıklan'ın Anıları 2. Dünya Savaşı'nın İlk Yılları (1939-1941)", İsmail Soysal (der.), *Belleten*, Cilt 56, Sayı 217, s. 985-1079.
- Atabey, Figen (2014). *1939 Türk-İngiliz Fransız İttifakı*, İstanbul. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* (25 Eylül 2021). Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 89-131-4, 26 Ocak 1940.
- Bertke, Donald A. et al. (2009). *World War II Sea War, Volume 1: The Nazis Strike First*. Susan A. Bertke (der.), Dayton, Bertke Publications.
- "Bitaraflar İçin Bir Tek Çıkar Yol: Türkiye'yi Taklid" (12 İlk Kanun 1939). *Akşam*, s. 1,5.
- Deringil, Selim (2015). *Denge Oyunu - İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- "Dün Ankara'ya 55 Ton Altın Geldi" (29 II. Kanun 1940). *Ulus*, s. 1.
- Gorodetsky, Gabriel (der.) (2019). *Stalin İle Churchill Arasında: SSCB Londra Büyükelçisi Mayski'nin Günlükleri (1932-1943)*. çev. Deniz Berktaş, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Haçin, İlhan (2014). "1939 Erzincan Büyük Depremi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 88, s. 37-69.
- İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nin raporu (14 Aralık 1939)*. <https://sas-space.sas.ac.uk/8090/20/A00001286.pdf> (Erişim Tarihi 19 Aralık 2021)
- Karakaş, Nuri (2010). "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 25, Sayı 2, s. 447-482.
- Karavar, Hilal (2021). "Ekonomik Diplomasi Perspektifinden II. Wilhelm ve Theodor Heuss'un Türkiye Ziyaretlerinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 18, No 72, 2021, s. 87-102.
- Koçak, Cemil (2015). *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) I.Cilt*. İstanbul, İletişim Yayınları.
- Korkmazcan, Nezihe Selcen (2018). *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Diplomasisi*. Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Massigli, René (1964). *La Turquie Devant La Guerre*. Paris, Plon.
- Mee, Richard Charles (1998). *The Foreign Policy of The Chamberlain Wartime Administration, September 1939-May 1940*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Birmingham, University of Birmingham, School of Historical Studies. <http://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/635/>. (Erişim Tarihi 5 Aralık 2021)
- Millman, Brock (1998). *Ill-Made Alliance : Anglo-Turkish Relations 1934-1940*. Montreal and Kingston, McGill-Queen's University Press.
- Oran, Baskın (2009). "Savaş Kaosunda Türkiye: Görelî Özerklik 2: Dönemin Bilançosu", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt: 1 1919-1980*. Baskın Oran (der.), İstanbul, İletişim Yayınları, s. 387-398.
- Osborn, Patrick R. (2000). *Operation Pike: Britain Versus the Soviet Union 1939-1941*. Westport- Connecticut, Greenwood Press.
- Önder, Zehra (2010). *II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*. çev. Leyla Uslu, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Sertel, M. Zekeriyâ (11 İlk Kanun 1939). "Bitaraf Kalmanın Cezası", *Tan*.
- Soysal, İsmail (2000). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Soysal, İsmail (1982). "1939 Türk -İngiliz-Fransız İttifakı", *Belleten*, Cilt 46, Sayı 182, s. 367-414.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (2014). *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si I. Cilt*. İstanbul, İletişim Yayınları.
- The National Archives*, Public Record Office, CAB 65/1/24, 23 Eylül 1939.
- The National Archives*, Public Record Office, CAB 65/1/25, 24 Eylül 1939.
- The National Archives*, Public Record Office, CAB 65/1/26, 25 Eylül 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 65/1/30, 28 Eylül 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 65/1/31, 29 Eylül 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 65/1/36, 4 Ekim 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 65/1/47, 14 Ekim 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 65/1/51, 18 Ekim 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 65/2/9, 8 Kasım 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 65/2/33, 30 Kasım 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 65/2/41, 7 Aralık 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 65/2/46, 12 Aralık 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 65/5/7, 9 Ocak 1940.

The National Archives, Public Record Office, CAB 80/5, 2 Aralık 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 80/5, 3 Aralık 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 80/6, 5 Aralık 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 80/6, 7 Aralık 1939.

The National Archives, Public Record Office, CAB 80/6, 14 Aralık 1939.